

УДК 069.0:303.4(477.54)

Авдієнко Ніна Петрівна
завідуюча краєзнавчим відділом,
Новгород-Сіверський історико-культурний
музей-заповідник “Слово о полку Ігоревім”
(Новгород-Сіверський, Україна)
kraeved@ukr.net

Nina P. Avdiienko
Head of Department of Local Lore,
Novhorod-Siverskyi Historical and Cultural
Museum-Reserve “The Tale of Igor’s Campaign”
(Novhorod-Siverskyi, Ukraine)

ДО ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА НОВГОРОД-СІВЕРЩИНІ

ON THE HISTORY OF MUSEUMS IN NOVHOROD-SIVERSKYI REGION

Анотація

У статті проаналізовано історію створення музейного закладу, етапи його розвитку як культурно-просвітницького осередку міста та розвиток краєзнавства на Новгород-Сіверщині протягом ХХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: Новгород-Сіверщина, музей, музейна справа, заповідник, шкільні музеї.

Abstract

The article analyses the history of creating the museum establishment, the stages of its development as a cultural and educational centre of the city, and the evolution of local lore studies in Novhorod-Siverskyi region during the 20th–early 21st centuries.

Key words: Novhorod-Siverskyi region, museum, museum work, reserve, school museums.

Донині питання становлення та розвитку музейної справи на Новгород-Сіверщині майже не висвітлювалися. Відомості про організацію музею в Новгороді-Сіверському є в дослідженні Н. Дмитренко, присвяченому діяльності провінційних музеїв у 1920–1930 рр. на Лівобережній Україні¹. Інформація про життя українських музеїв у 1920-х рр., зокрема в Новгороді-Сіверському, міститься і у публікаціях збірника “Український музей”².

Складний стан, у якому в 1920-х рр. перебував музей Новгород-Сіверського, описаний у звіті А. Шугаєвського³. Стаття А. Федірка присвячена діяльності С. А. Гапєєва – музейника, краєзнавця, просвітця, першого директора Новгород-Сіверського державного історико-культурного заповідника, заснованого в 1929 р.⁴ на території Спасо-Преображенського монастиря. У своїй розвідці С. Гапєєв охарактеризував архітектурний ансамбль цього монастиря та розповів про його історію⁵.

Нині відсутнє спеціалізоване дослідження з історії відкриття, організації та діяльності музейного закладу в Новгороді-Сіверському. Деякі праці містять неточні дані про існування музею від часу його створення.

Метою роботи є дослідження історії становлення музейної установи та розвитку музейної справи на теренах Новгород-Сіверщини. Для реалізації цього завдання авторка залучила та опрацювала документи Державного архіву Чернігівської області та фондів Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника “Слово о полку Ігоревім”.

Передумовою розвитку музейної справи на Новгород-Сіверщині стало зародження суспільного інтересу до історичного минулого краю. Певну роль у цьому відіграли укладені в 1779–1781 рр. “Описи Новгород-Сіверського намісництва”⁶, що містять ґрунтовні відомості про Новгород-Сіверщину. Кінцем ХVIII ст. датовані і дві праці про історію міста. Автором “Особого или топографического описания города губернского Новгорода-Северского 1786 г.” є священник Покровської церкви А. Пригара⁷, а “Топографического описания Новгорода-Северского” – директор головного народного училища І. І. Халанський⁸. У 1828 р. в Санкт-Петербурзькому журналі “Отечественные записки” опублікували історичний нарис

1 Дмитренко Н. М. Провінційні музеї Лівобережної України (1920–1930-ті роки). – Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2016. – 199 с.

2 Український музей. – Збірник 1. Репринтне перевидання 1927 року / Ред. рада: С. Кролевець, В. Колпакова. – Київ: Києво-Печерський заповідник, 2007. – 478 с.

3 Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Р. Б. Воробей; упор. А. В. Морозова, Н. М. Полетун. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. – 408 с.

4 Федірка А. М. Степан Антонович Гапєєв // Зневажена Клію. Збірник статей / Голов. ред. Ю. З. Данилюк. – Київ: Інститут історії НАН України, 2005. – С. 105–115.

5 Гапєєв С. Новгород-Сіверський державний історико-культурний заповідник. Провідник. – Харків: Пролетар, 1931. – 30 с.

6 Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / Всеукраїнська Академія Наук (Київ), Археографічна комісія. – Київ: Друкарня ВУАН, 1931. – 594 с.

7 Російський державний військово-історичний архів. – Ф. ВУА. – Спр. 9462. Пригара А. Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского. – Арк. 1.

8 Войнов С. Новгород-Сіверський. Нариси історії / Ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів: Сіверянська думка, 1999. – 164 с.

“Новгород-Сіверський”, автором якого був викладач математики чоловічої гімназії І. М. Сбітнев⁹. У 1899 р. побачив світ нарис М. Рклицького “Город Новгород-Северский, его прошлое и настоящее”¹⁰, надрукований у “Земском сборнике Черниговской губернии”.

Минувшиною краю цікавилися і представники відомих на Новгород-Сіверщині родин – Туманських, Ханенків та Судієнків, особливо Михайло Йосипович Судієнко – історик і громадський діяч, у 1848–1857 рр. – голова Київської археографічної комісії. Колекції старожитностей і художніх творів родини Судієнків стали основою для створення художньо-історичного музейного закладу. 13 лютого 1920 р. на засіданні колегії повітового відділу народної освіти прийняли рішення про відкриття музею історії рідного краю. Його організація тимчасово покладалася на шкільну працівницю В. М. Соломжицеву¹¹. Установа почала функціонувати з 1 травня 1920 р.¹². Її завідувачем став С. А. Гапеев (1890–1950) – уродженець м. Одеси, художник за освітою, історик за покликанням, активний учасник краєзнавчого руху 1920–1930 рр. (рис. 1). У 1918 р. він оселився в Новгороді-Сіверському й багато років присвятив музею. Із цього часу, попри значні перепони, розвиток музейної справи і краєзнавчої роботи на Новгород-Сіверщині почав набирати цілеспрямованого і систематичного характеру. Існування закладу спочатку було досить складним. Не вистачало коштів на його утримання, мінялося місце розташування.

Відома думка, що спочатку музей розміщувався у будинку місцевих краєзнавців Абрамових. Дослідниця Н. Дмитренко пов’язує це прізвище з уродженцем м. Воронежа на Сумщині І. С. Абрамовим (1874–1960) – фольклористом, педагогом, археологом, який утримував заклад власним коштом та на пожертви¹³. Проте науковець у 1900–1933 рр. мешкав у Санкт-Петербурзі (потім – Ленінграді) та займався викладацькою діяльністю. За цей час він став членом Археологічного (1909) та Російського Імператорського географічного (1914) товариств¹⁴. Тож припущення про розташування музею у будинку І. С. Абрамова викликає сумніви. Під час дослідження анкет музеїв за 1924 р. вдалося встановити, що вчений вважався завідувачем музею історії місцевого краю в містечку Воронежі Новгород-Сіверського округу – закладу, який справді розміщувався в його квартирі й утримувався на особисті кошти Абрамових та пожертви¹⁵.

Аналіз тогочасних документів, що стосуються музею, дає підстави стверджувати, що він перебував у будинку купця Файнберга¹⁶ на вул. Козацький. На час заснування заклад мав понад тисячу експонатів¹⁷ і складався з таких відділів: археологічного, художнього й церковної старовини¹⁸. Діяльність закладу у перші роки його існування стосувалася виявлення предметів, які мали художню цінність, їх опрацювання та розміщення; для відвідувачів музей був закритий. Відомі спроби відкрити й кілька секцій, зокрема з охорони пам’яток старовини, проте цьому завадила відсутність компетентних фахівців¹⁹. Гостро поставали питання коштів і опалювання приміщення. Так, у вересні 1920 р. повітовий відділ нарості взагалі не виділив коштів для музею²⁰. У будинку Файнберга заклад проіснував недовго. Не маючи коштів на його утримання, колегія повітового відділу народної освіти 6 квітня 1922 р. вирішила перевести установу до колишньої чоловічої гімназії та об’єднати її з педагогічним музеєм²¹. Існування двох музейних закладів у Новгороді-Сіверському на початку 1920-х рр. засвідчують і архівні матеріали²². Педагогічний музей, яким завідував шкільний робітник Радченко, як і художньо-історичний, діяв у будинку семирічної школи (колишньої чоловічої гімназії)²³. Даних про роботу означеної установи поки не виявлено. Із квітня 1922 р. в анкетах підрахунку культурно-освітніх закладів в Новгород-Сіверському повіті зазначено про існування лише одного музею з одним співробітником²⁴.

На початку 1920-х рр. вийшло кілька декретів Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) про вилучення церковних цінностей, які мали історичну та художню вартість²⁵. У жовтні 1922 р. в місто прибув голова губмузею В. Шугаєвський для обстеження Спасо-Преображенського монастиря перед його реставрацією, відбирання історико-художніх цінностей для губернського й місцевого художнього музеїв, проведення огляду останнього та налагодження його діяльності. Завідуючий повітовим відділом народної освіти А. Лосик поінформував голову про брак коштів на утримання не лише музею, а й культурно-просвітніх закладів. Через це установа майже не працювала, зарплатню завідувачу не виплачували кілька місяців, музейні цінності не охороняли через брак відповідних кадрів. В. Шугаєвський висловив своє бачення виходу зі складної ситуації – зберегти й популяризувати те, що вже є, та намагатися поповнювати музейні фонди.

9 Сбітнев І. Новгород-Северский // Отечественные записки. – 1828. – Т. 34. – № 4. – С. 105–137; № 5. – С. 313–346.

10 Рклицький М. Город Новгород-Северский, его прошлое и настоящее // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – № 1. – С. 39–60.

11 Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 593. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 24–25.

12 Гапеев С. Новгород-Сіверський державний історико-культурний заповідник... – С. 34.

13 Дмитренко Н. М. Вказ. праця. – С. 43, 44.

14 Терлецький В. В. Дослідник з Воронежа. – Суми: Видавництво Мистецького центру “Собор”, 1997. – С. 21, 22.

15 ДАЧО. – Ф. р-593. – Оп. 1. – Спр. 1862. – Арк. 56.

16 Там само. – Спр. 110. – Арк. 33.

17 Федірко А. М. Вказ. праця. – С. 107.

18 Гапеев Степан [Електронний ресурс]: Вікіпедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B0%D0%BF%D0%B5%D1%94%D0%B2_%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD_%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення: 26.11.2020).

19 ДАЧО. – Ф. р-593. – Оп. 1. – Спр. 698. – Арк. 35.

20 Там само. – Спр. 635. – Арк. 37.

21 Там само. – Спр. 1007. – Арк. 53, 6, 34, 61.

22 Там само. – Арк. 6, 34.

23 ДАЧО. – Ф. р-593. – Оп. 1. – Спр. 1171. – Арк. 87–88, 90.

24 Там само. – Спр. 1007. – Арк. 61.

25 Дмитренко Н. М. Вказ. праця. – С. 97.

Гнітюче враження на нього справила експозиція перевезеного музею: "...Педагогический музей занимает большую залу и смежную комнату в мужской гимназии. В одном углу залы расставлены временно – и потому совершенно беспорядочно – картины и гравюры, а под столами лежат фарфоровые изделия". Серед картин – "...очень хорошая вещь немецкого художника Фогеля" та "...2 хороших старинных портрета: один изображает мужчину в costume эпохи Павла I, другой – молодого человека 20–30 годов XIX в.". Гравюри (35–40 од.) "...в большинстве французские и английские XVIII–XIX вв., черные; лишь одна цветная (английская)". Порцелянові вироби були представлені продукцією різних заводів: "...фарфор императорского завода екатерининского времени (с соответствующим клеймом). Остальные предметы разнообразных фабрик: Миклашевского, Межигорской (фаянс), Веджвуд, Одесской (с видами Бахчисарая), английских фабрик без клейма и т. д.". В. Шугаєвський зазначав, що такий підбір експонатів свідчить про "музейну ячeyку" в Новгороді-Сіверському, а не про музей; але й те, що є, "...может уже служить основой для культурно-просветительских бесед во время школьных, например, экскурсий..."²⁶. Для поповнення колекцій В. Шугаєвський запропонував С. Гапееву перенести до музею відібрані ним церковні ікони, а А. Лосику – знайти можливість розмістити заклад хоча б у окремій кімнаті²⁷. Сам С. Гапеев згадував: "За перших часів існування музей терпів крайню нужду, становище було німецьке, установа здавалася нежиттєвою; для Новгород-Сіверського музей був явищем новим. Але музей виконував свої завдання, збирав усе, що впливало в добу революції вартого з художньо-історичного боку"²⁸. Можливо, інспекція В. Шугаєвського дала поштовх до подальшого розвитку установи. В анкеті музею за травень 1924 р. С. Гапеев вказував на наявність уже двох кімнат та чималу кількість експонатів у художньо-історичному (189), церковному (111) та педагогічному (630) відділах. Протягом 1923 р. відбулося 19 екскурсій, які відвідали 324 особи, і 389 гостей оглянули музей без екскурсовода. При закладі діяла бібліотека²⁹. В 1925 р. колекції музею поповнилися новими надходженнями з маєтку із с. Воздвиженського, що належав поміщику М. М. Неплюеву – богослову, педагогу та громадському діячеві. Як згадував С. Гапеев, "...по археологии – находка из кургана близ с. Радичева Новгород-Северской округи (2 фибулы, цепочка и пластинка V–VI вв.). Церковный отдел – большая святильная серебряная чаша 1718 г., большое блюдо серебряное с чеканкой 1716 г., старинной формы восьмиконечный нагрудный крест, грамота и 37 писем Екатерины II из собрания Неплюева"³⁰. В ці роки заклад відвідала і Є. Спаська – мистецтвознавиця і музейниця. Оцінюючи експозицію, вона зазначала: "Экспонатов немного, но подобраны они и размещены умно и со вкусом, делающем честь заведующему – художнику Гапееву. Обращают на себя внимание Судиенковские "Волокитинские сервизы" и то, что было приготовлено к приезду Екатерины. Есть ценные ризы, иконы, оружие, картины, старые книги"³¹. Згодом становище музею значно покращилося. Це зауважував і С. Гапеев: "...тепер музей завоював собі належне місце, міститься він у гарному помешканні й забезпечений паливом. Одвідують музей достатньо"³². У приміщенні школи заклад проіснував майже до кінця 1920-х рр.

Постановою РНК УСРР від 19 квітня 1929 р. колишній Спасо-Преображенський чоловічий монастир у Новгороді-Сіверському оголосили державним історико-культурним заповідником всеукраїнського значення, очолити який запропонували С. Гапееву. Того самого року до колишньої духовної семінарії перевели й музей, який працював там до початку нацистської окупації міста в кінці серпня 1941 р. Щоб залучити небайдужих краян до дослідження і вивчення історії Сіверщини та її культурного надбання, С. Гапеев створив при закладі краєзнавчий гурток. Його члени займалися виявленням і обстеженням пам'яток історії та культури, їхньою охороною, проводили етнографічні експедиції, брали участь у археологічних розвідках, популяризували історію краю, збирали й формували музейні колекції. Таким чином архітектурний заповідник і музей у його складі стали науково-освітнім, культурним і краєзнавчим осередком.

Складними для розвитку закладу стали 1930-ті роки. Результатом чергової перевірки стало рішення про невідповідність експозиції музею ідеологічному висвітленню ідей марксизму-ленінізму й розбудови соціалістичного господарства. С. Гапеева звинуватили у шкідництві та звільнили з посади як "соціально-ворожого елемента"³³. Разом із ним постраждали й інші співробітники закладу. У березні 1938 р. С. Гапеева заарештували вдруге за звинуваченням у антирадянській діяльності, зв'язках із колишніми есерами та білогвардійцями. Через рік за відсутністю доказів його звільнили.

Під час нацистської окупації у роки Другої світової війни музей пограбували³⁴, тож він припинив існування. Де поділися експонати, невідомо.

Діяльність закладу відновили в серпні 1944 р., а його директором за наказом заввідділом освіти призначили вчителя А. З. Бородіна³⁵. Для виявлення та повернення експонатів довоєнного часу міськрада видала новому очільнику установи повідчення з дозволом здійснювати обхід квартир і установ терміном із 12 серпня до 1 вересня 1944 р.³⁶ Під час таких

26 ДАЧО. – Ф. р-593. – Оп. 1. – Спр. 1171. – Арк. 87–90.

27 Там само. – Арк. 90.

28 Український музей... – С. 255.

29 ДАЧО. – Ф. р-593. – Оп. 1. – Спр. 1862. – Арк. 293

30 Дмитренко Н. М. Вказ. праця... – С. 4.

31 Там само. – С. 66, 67.

32 Український музей... – С. 255, 256.

33 Гапеев_Степан [Електронний ресурс]: Вікіпедія ...

34 Из истории Новгород-Северского. К 1000-летию города. Документы и материалы / Сост.: С. М. Мельник, В. П. Коваленко, Л. П. Коноваленко, Н. М. Полетун, Л. Ф. Сурабко, А. М. Федирко. – Чернигов, 1989. – Док. № 141. – С. 94.

35 Фонди Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника (далі – Н-СІКМЗ). – Краєзнавчий відділ. – Папка № 4 "Про діяльність історико-краєзнавчого музею". – Арк. 12.

36 Там само. – Арк. 13

обходів вдалося зібрати близько 25 експонатів із різних відділів довоєнного музею³⁷, зокрема шаблю сотника Судієнка³⁸. До 1946 р. був сформований колектив музею, що складався з директора, старшого наукового співробітника, наукового співробітника і бухгалтера в одній особі, рахівника та сторожа³⁹. Музей діяв у піонерському клубі по вул. К. Лібкнехта, 30⁴⁰. В 1947 р. експозиція розміщувалася в чотирьох залах загальною площею 100 м², де були представлені 270 предметів, а загалом фонди налічували 308 одиниць збереження⁴¹. Крім основної роботи – дослідження та вивчення історії краю, організації виставок, екскурсійної діяльності, установа займалася агітаційно-масовою роботою серед населення. В 1946 р. при музеї діяв агітпункт однієї з дільниць під час виборів до Верховної Ради СРСР. В обов'язки музейників входило пояснення населенню рішень Пленумів ЦК ВКП(б). Із касових книг та книг обліку роботи закладу можна довідатися, скільки коштів виділяли на придбання експонатів та роботу музею. Їх катастрофічно не вистачало, адже левову частку грошей витрачали на виплату зарплатні, невеликі господарські витрати, відрядження тощо. Іноді незначні кошти таки виділяли на закупівлю експонатів, устаткування. Взимку заклад потерпав від холоду⁴².

3 липня 1948 р. директором музею став П. С. Гришин. За рішенням райвиконкому Новгород-Сіверської райради від 6 червня 1949 р. у вересні того самого року установу знову перевели в довоєнне приміщення на території Спасо-Преображенського монастиря⁴³.

Досить драматичними для закладу стали 1950-ті рр. За наказом Міністерства культури УРСР № 478 від 21 травня 1954 р. низка музейних закладів, зокрема й Новгород-Сіверський, припиняли свою діяльність як такі, “що не мають належних фондів для утворення експозицій і не відповідають у зв'язку з цим зростаючим потребам населення”. За актом від 2 червня 1954 р. всі цінні експонати передавали до Сосницького і Чернігівського музеїв⁴⁴. 9 квітня 1962 р. бюро Новгород-Сіверського РК КПУ прийняло постанову про створення ініціативної групи із 12 чоловік, яка мала займатися відродженням музею на громадських засадах. За цією самою постановою передбачалося подання прохання до Міністерства культури УРСР про допомогу щодо повернення предметів із Сосницького та Чернігівського музеїв. До складу ініціативної групи увійшли директори шкіл та установ міста, вчителі історії та географії, краєзнавці. В місцевій пресі група проводила роз'яснювальну роботу для населення та доводила необхідність існування музею в місті з такою давньою історією. Розпочався збір експонатів. Для розміщення експозицій виділили кімнату у піонерському клубі⁴⁵. 19 червня 1962 р. виконком міськради звернувся до Голови Президії Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченка із проханням про допомогу щодо відновлення роботи історичного музею в місті⁴⁶. 12 жовтня 1964 р. Новгород-Сіверський райвиконком прийняв таке рішення: “Створити історико-краєзнавчий музей на громадських засадах при Новгород-Сіверській школі-інтернаті”⁴⁷. Відкриття закладу відбулося восени 1965 р. Він отримав кілька кімнат у приміщенні по вул. Комуністичній, 3 (нині – вул. Замкова) (рис. 2). Також створили громадську раду із 20 осіб⁴⁸. Експозиція була типовою для тогочасних музеїв. Півтори тисячі експонатів, розміщені у трьох кімнатах, висвітлювали природу, доісторичний період, розвиток міста і краю від Середньовіччя до початку ХХ ст. Найбільший розділ присвячувався революції 1917 р. і соціалістичному будівництву.

Музей користувався популярністю серед населення. Його відвідували науковці АН СРСР, викладачі та студенти Московського, Київського і Харківського університетів, співробітники наукової бібліотеки МДУ, робітники промислових центрів. 5 серпня 1968 р. Колегія Міністерства культури УРСР присвоїла закладу звання народного. В 1970 р. під час Всесоюзного огляду музеїв за успіхи в науково-освітній роботі та патріотичному вихованні молоді установа отримала диплом Міністерства культури СРСР. У 1972 р. музейна колекція налічувала понад 3 тис. експонатів, за час існування заклад відвідало 50 тис. туристів, було проведено 600 екскурсій, прочитано 150 лекцій⁴⁹. 1975 р. музеєві присвоїли статус державного історико-краєзнавчого. У приміщенні, де він діяв, провели капітальний ремонт, збільшили експозиційну площу, на якій розмістилося близько 2 тис. експонатів. Експозиція займала сім залів та складалася з шести розділів: “Природа краю”, “Археологія краю”, “Історія древнього міста”, “Революція і громадянська війна в краї”, “Велика Вітчизняна війна”, “Сучасний період”. У фондосховищах зберігалось понад 7 тис. експонатів. На початок 1990-х рр. їх кількість збільшилася майже до 30 тис. одиниць. Формувалися нумізматична, етнографічна, речово-історична, археологічна колекції, фото- і документальна групи. Розширився науковий і технічний штат установи.

3 вересня 1990 р. розпочався новий етап у розвитку музейної справи на Новгород-Сіверщині. За рішенням Чернігівського облвиконкому № 220 від 27 серпня 1990 р. в місті почав функціонувати державний історико-культурний музей-заповідник “Слово о полку Ігоревім”. Краєзнавчий музей увійшов до його складу як один із відділів. Першим директором заповідника став відомий дослідник-славіст С. Воїнов. Заклад діяв на території Спасо-Преображенського монастиря. Знаний художник-монументаліст, заслужений діяч мистецтв А. Гайдамака розробив художній проект музейного комплексу. Після масштабної реставрації (1997–2004) музей працює у Покоях настоятеля (рис. 3), а монастир із 1999 р. став діючим. Заповіднику передали

37 ДАЧО. – Ф. 2124. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 4–5.

38 Фонди Н-СІКМЗ. – Краєзнавчий відділ. – Матеріали вроздріб.

39 Фонди Н-СІКМЗ. – Краєзнавчий відділ. – Папка № 4 “Про діяльність історико-краєзнавчого музею”. – Арк. 2.

40 ДАЧО. – Ф. 2124. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 4–5.

41 Фонди Н-СІКМЗ. – Краєзнавчий відділ. – Папка № 4 “Про діяльність історико-краєзнавчого музею”. – Арк. 11.

42 Там само. – Арк. 3.

43 Фонди Н-СІКМЗ. – Краєзнавчий відділ. – Матеріали вроздріб.

44 Фонди Н-СІКМЗ. – Краєзнавчий відділ. – Папка №1 “Про діяльність історико-культурного музею”. – Арк. 4, 5, 6, 7.

45 Фонди Н-СІКМЗ. – Краєзнавчий відділ. – Альбом “История Новгород-Северского музея”. – Арк. 4.

46 Там само. – Арк. 5.

47 ЧДІ. – Ф. р-1543. – Оп. 7. – Арк. 292, 32.

48 Фонди Н-СІКМЗ. – Краєзнавчий відділ. – Альбом “История Новгород-Северского музея”. – Арк. 6.

49 Фонди Н-СІКМЗ. – Краєзнавчий відділ. – Альбом “История Новгород-Северского музея”.

архітектурні пам'ятки міста. В межах своєї компетенції музей займається пам'ятко-охоронною діяльністю. Нині музейні фонди становлять близько 58,5 тис. одиниць зберігання, з них 27,2 тис. одиниць – основного фонду. Сформовані колекції етнографії, нумізматики, іконопису, декоративного різьблення, археології. Установа має наукову бібліотеку, із січня 2019 р. видає газету “Новгород-Сіверські старожитності”, яка виходить накладом 300 екземплярів чотири рази на рік.

Не можна оминути увагою розвиток шкільних музеїв, метою створення яких було не тільки їхнє використання в навчальному процесі, а й виховання молоді в дусі радянського патріотизму та інтернаціоналізму. В 1964, 1974 та 1985 р. були видані постанови й положення про шкільні музеї. З кінця 1962 р. розпочав свою роботу⁵⁰ музей при міській школі-інтернаті (нині – гімназія ім. К. Д. Ушинського). Його створив і тривалий час очолював учитель історії І. К. Коломієць. При закладі діяло історичне товариство “Літописець”, яке поділялося на археологічну, історико-краєзнавчу та інші секції. Члени товариства займалися пошуковою та дослідницькою роботою, вивчали методику збору експонатів, порядок їх реєстрації та зберігання, завдяки екскурсійній діяльності популяризували пам'ятки матеріальної та духовної культури краю. Щорічно музей відвідувало до 3 тис. осіб⁵¹. На жаль, відомий в Україні шкільний музей припинив своє існування.

Протягом 1964–1968 рр. у Новгород-Сіверському районі відкрили десять музеїв і чотири музейні кімнати на громадських засадах. Крім двох закладів, розташованих у місті, музеї з'явилися в селах Орлівці, Кам'янській Слободі, Красному Хуторі (при школі-інтернаті), Грем'ячі, Кудлаївці, Дігтярівці, Печенюгах, Смячі. Музейні кімнати історико-краєзнавчого профілю відкрили в селах Араповичах, Дробишевому, Горбовому, Вороб'ївці⁵². Зазвичай вони діяли при сільських клубах або будинках культури. Відповідно опікувалися цими кімнатами завідувачі клубами або директори будинків культури. На 1969 р. музейний фонд сільських музеїв налічував близько 12 100 одиниць зберігання, з них основного фонду – близько 3950 одиниць⁵³. У 1980-х рр. кількість музейних установ у місті та селах збільшилася до 25⁵⁴. В цей час більшість таких сільських закладів діяла в навчальних установах. Це були музейні кімнати історії села, етнографічні або музеї бойової слави, музейні куточки. Єдиний археологічний музей створив учитель історії І. Ф. Іванченко в с. Смячі. З отриманням Україною незалежності було прийнято Закон України “Про музеї та музейну справу”, низку постанов та положень про шкільні музеї, які удосконалювали роботу цих закладів у освітніх установах, їх переорієнтування на формування національної свідомості, розвиток патріотизму завдяки дослідженню та вивченню історії рідного краю. Проте нині кількість шкільних музеїв зменшилася через скорочення мережі освітніх закладів. Натомість постали нові. Зацікавлення минувшиною породжує виникнення цікавих етнографічних об'єктів. Так, у с. Кудлаївці у покинутому обійсті в серпні 2019 р. відкрили хату-музей сільського побуту середини ХХ ст. В с. Слобідці в хаті одного із загиблих у зоні ООС створили музей, присвячений воєнним подіям на сході країни і загиблим землякам – новгород-сіверцям. В подальшому цей заклад має стати базою для районного осередку військово-патріотичного виховання молоді. Опікуються музеями сільські громади.

Таким чином, музейна справа на Новгород-Сіверщині пройшла складний шлях становлення та розвитку, який налічує не один десяток років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Войнов С. Новгород-Сіверський. Нариси історії / Ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів: Сіверянська думка, 1999. – 164 с.
- Гапеев Степан [Електронний ресурс]: Вікіпедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B0%D0%BF%D0%B5%D1%94%D0%B2_%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD_%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення: 26.11.2020).
- Гапеев С. Новгород-Сіверський державний історико-культурний заповідник. Провідник. – Харків: Пролетар, 1931. – 30 с.
- Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 2124. – Оп. 1. – Спр. 16.
- ДАЧО. – Ф. 2124. – Оп. 1. – Спр. 456.
- ДАЧО. – Ф. р-593. – Оп. 1. – Спр. 110.
- ДАЧО. – Ф. р-593. – Оп. 1. – Спр. 635.
- ДАЧО. – Ф. р-593. – Оп. 1. – Спр. 698.
- ДАЧО. – Ф. р-593. – Оп. 1. – Спр. 1007.
- ДАЧО. – Ф. р-593. – Оп. 1. – Спр. 1171.
- ДАЧО. – Ф. р-593. – Оп. 1. – Спр. 1862.
- Дмитренко Н. М. Провінційні музеї Лівобережної України (1920–1930-ті роки). – Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2016. – 199 с.
- Из истории Новгород-Северского. К 1000-летию города. Документы и материалы / Сост.: С. М. Мельник, В. П. Коваленко, Л. П. Коноваленко, Н. М. Полетун, Л. Ф. Сурабко, А. М. Федирко. – Чернигов, 1989. – 138 с.
- Коломиец И. К. Когда оживает история / Под ред. Н. Н. Лысенко. – Київ: Радянська школа, 1985.
- Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / Всеукраїнська Академія Наук (Київ), Археографічна комісія. – Київ: Друкарня ВУАН, 1931. – 594 с.
- Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Р. Б. Воробей; упор. А. В. Морозова, Н. М. Полетун. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. – 408 с.
- Рклицкий М. Город Новгород-Северский, его прошлое и настоящее // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – № 1. – С. 39–60.

⁵⁰ Коломиец И. К. Когда оживает история / Под ред. Н. Н. Лысенко. – Київ: Радянська школа. 1985. – С. 62

⁵¹ Там само. – С. 72

⁵² ДАЧО. – Ф. 2124. – Оп. 1. – Спр. 456. – Арк. 2, 4, 6, 15.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Фонди Н-СІКМЗ. – Краєзнавчий відділ. – Матеріали вроздріб.

- Російський державний військово-історичний архів. – Ф. ВУА. – Спр. 9462. Пригара А. Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского. – Арк. 1.
- Сбитнев И. Новгород-Северский // Отечественные записки. – 1828. – Т. 34. – № 4. – С. 105–137; № 5. – С. 313–346.
- Терлецький В. В. Дослідник з Воронежа. – Суми: Видавництво Мистецького центру “Собор”, 1997. – 64 с.
- Український музей. – Збірник 1. Репринтне перевидання 1927 року / Ред. рада: С. Кролевець, В. Колпакова. – Київ: Києво-Печерський заповідник, 2007. – 478 с.
- Федірко А. М. Степан Антонович Гапеев // Зневажена Кліо. Збірник статей / Голов. ред. Ю. З. Данилюк. – Київ: Інститут історії НАН України, 2005. – С. 105–115.
- Фонди Н-СІКМЗ. – Краєзнавчий відділ. – Альбом “История Новгород-Северського музея”.
- Фонди Н-СІКМЗ. – Краєзнавчий відділ. – Матеріали вродздріб.
- Фонди Н-СІКМЗ. – Краєзнавчий відділ. – Папка № 1 “Про діяльність історико-культурного музею”.
- Фонди Н-СІКМЗ. – Краєзнавчий відділ. – Папка № 4 “Про діяльність історико-краєзнавчого музею”.
- ЧДІ. – Ф. р-1543. – Оп. 7. – Арк. 292, 32.

REFERENCES

- Voinov S. 1999. Novhorod-Siverskyi: Narysy istorii (ed. O. B. Kovalenko). Chernihiv: Siverianska dumka.
- Hapeiev Stepan. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B0%D0%BF%D0%B5%D1%94%D0%B2_%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD_%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.
- Hapeiev S. 1931. Novhorod-siverskyi derzhavnyi istoriko-kulturnyi zapovidnyk. Providnyk. DVOU: Proletar.
- Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali – DАChO), f. 2124, op. 1, spr. 16.
- DАChO, f. 2124, op. 1, spr. 456.
- DАChO, f. r-593, op. 1, spr. 110.
- DАChO, f. r-593, op. 1, spr. 635.
- DАChO, f. r-593, op. 1, spr. 698.
- DАChO, f. r-593, op. 1, spr. 1007.
- DАChO, f. r-593, op. 1, spr. 1171.
- DАChO, f. r-593, op. 1, spr. 1862.
- Dmytrenko N. M. 2016. Provintsiini muzei Livoberezhnoi Ukrainy (1920–1930-ti roky). Nizhyn: PP Lysenko M. M.
- Iz istorii Novgorod-Severskogo. K 1000-letiyu goroda. Dokumenty i materialy. 1989. (ed. S. M. Melnik, V. P. Kovalenko, L. P. Konovalenko, N. M. Poletun, L. F. Surabko, A. M. Fedirko). Chernigov.
- Kolomiets I. K. 1985. Kogda ozhivaet istoriia (ed. N. N. Lysenko). Kyiv: Radianska shkola.
- Opys Novhorod-Siverskoho namisnytstva (1779–1781) 1931. (Vseukrainska Akademiya Nauk (Kyiv), Arkheohrafichna komisiia). Kyiv: Drukarnia VUAN.
- Radianska vlada ta pravoslavna tserkva na Chernihivshchyni u 1919–1930 rr. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. 2010. (ed. R. B. Vorobei; upor. A. V. Morozova, N. M. Poletun). Chernihiv: Vydavets Lozovyi V. M.
- Rklitskiy M. (1899). Gorod Novgorod-Severskiy, ego proshloe i nastoiashchee. *Zemskiy sbornik Chernigovskoi gubernii*, vol. 1, pp. 39–60.
- Rosiiskiy derzhavnyi viiskovo-istorychnyi arkhiv, f. VUA, spr. 9462. Prigara A. Osoboe ili topograficheskoe opisanie goroda gubernskogo Novgoroda-Severskogo, ark. 1.
- Sbitnev I. 1828. Novgorod-Severskiy. *Otechestvennye zapiski*, vol. 34, no. 4, pp. 105–137; no. 5, pp. 313–346.
- Terletskiy V. V. 1997. Doslidnyk z Voronezha. Sumy: Vydavnytstvo Mystetskoho tsentru Sobor.
- Ukrainskyi muzei. Zbirnyk 1. Repryntne perevydannia 1927 roku (2007) (ed. S. Krolevets, V. Kolpakova). Kyiv: Kyievo-Pecherskyi zapovidnyk, pp. 105–115.
- Fedirko A. M. 2005. Stepan Antonovych Hapeiev. *Znevazhena Klio. Zbirnyk statei* (ed. Yu. Z. Danyliuk). Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy, pp. 105–115.
- Fondy Novhorod-Siverskoho istoriko-kulturnoho muzeiu-zapovidnyka (dali – N-SIKMZ). Kraieznavchy viddil. Albom Istoriia Novgorod-Severskogo muzeia.
- Fondy N-SIKMZ. Kraieznavchy viddil. Materialy vrozdrub.
- Fondy N-SIKMZ. Kraieznavchy viddil. Papka № 1 Pro diialnist istoriko-kulturnoho muzeyu.
- Fondy N-SIKMZ. Kraieznavchy viddil. Papka № 4 Pro diialnist istoriko-kraieznavchoho muzeyu.
- ChDI, f. r-1543, op. 7, ark. 292, 32.

Перелік ілюстрацій:

Рис. 1. С. А. Гапеев (1890–1950).

Рис. 2. Будинок по вул. Комуністичній, 3 (нині – вул. Замкова), де у 1965 р. розміщувався історико-краєзнавчий музей.

Рис. 3. Будівля Музею “Слово о полку Ігоревім” – Покої настоятеля Спасо-Преображенського монастиря.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3